

Ks. KAZIMIERZ MATWIEJUK*

SAKRAMENTARZ JAKO KSIĘGA LITURGICZNA

Treść: Wstęp, 1. Kodeks z Werony; 2. Sakramentarz gelezjański, 2.1. *Sakramentarze gelazjańskie starsze*, 2.2. *Sakramentarze gelazjańskie młodsze*; 3. Sakramentarz gregoriański, 3.1. *Sakramentarz Hadriana*, 3.2. *Redakcja sakramentarza przez Alkuina*; Zakończenie; Summary: The Sacramentary as a liturgical book; Bibliografia.

Słowa kluczowe: aklamacja, celebrowanie, kanon, liturgia, obrzęd, sakramentarz.

Key words: acclamation, celebration, canon, liturgy, rite, sacramentary

Wstęp

Od wczesnego średniowiecza powstawały coraz liczniejsze teksty i opisy obrzędów liturgicznych, którym przewodniczył papież. Te zbiory, powstałe pomiędzy VII i XV wiekiem, noszą nazwę *Ordines romani*¹. Obrzędy mszalne zawierają *Ordines I, VII, IX-X, XV-XVII*. Obrzędy chrztu są w *Ordines XI, XXII-XXIV i XXV*, święceń zaś w *XXXIV-XXXV* oraz *XXXIX*, obrzędy pogrzebowe w *Ordo XLIV* a poświęcenia kościoła w *Ordo XLI-XLIII*. Te księgi zawierały teksty i wskazania rubrycystyczne dotyczące sprawowania konkretnych czynności liturgicznych².

* Autor, em. prof. UKSW, jest wykładowcą liturgiki w WSD diecezji siedleckiej.

¹ Krytyczne wydanie: M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut Moyen Âge*, t. 1-5, Louvain 1931-1961; W. Pałęcki, *Ordo romanus*, EK XIV, kol. 734.

² H.J. Sobeczko, *Dzieje Mszału rzymskiego i jego adaptacje diecezjalne i zakonne*, w: *Mszał Jagiellonów z Jasnej Góry*, R. Pośpiech (red.), Wydaw. Wydział Teologiczny UO, Paulinianum, Opole-Częstochowa 2013, s. XI.

W Kościele rzymskim, od VII do XIII wieku, kształtowały się sakramentarze. Były to księgi liturgiczne, powstałe z libelli missarum. Zawierały formularze mszalne oraz prefacje i kanon mszalny. Były w nich również teksty do sprawowania sakramentów świętych oraz formuły błogosławieństw. Sakramentarz był księgą przeznaczoną dla przewodniczącego celebracji.

W liturgii były używane również inne księgi. Księga, zwana Apostołem, zawierała teksty biblijne, epistolarz był księgą z czytaniem dla lektora, ewangeliarz był księgą diakona. Śpiewy były zebrane w antyfonarzu. Była to księga psalterzysty³.

Manuskrypty sakramentarzy szczęśliwie zachowały się w klasztorach, zwłaszcza benedyktyńskich na Monte Cassino, czy Saint Gallen, także w bibliotekach kapitulnych⁴. W naszej refleksji poznamy sakramentarze, których liczne kopie kształtowały obrzędowość liturgiczną we wczesnym średniowieczu, w Kościołach lokalnych w całej Europie.

1. Kodeks z Werony

Najstarszym zbiorem libelli missarum jest kodeks z biblioteki kapitulnej w Weronie. Został odnaleziony w tym mieście w 1713 roku przez dziennikarza i archeologa markiza Scypiona Maffei. Kodeks z Werony został po raz pierwszy opublikowany w 1735 roku przez Józefa Bianchiniego⁵. Ten nazwał go sakramentarzem leoniańskim⁶.

Sacramentarium Veronense zawiera libelli odnalezione na Lateranie w Rzymie. Te kartki mszalne, w licznych odpisach, funkcjonowały w VI

³J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, s. 71.

⁴Zob. J. Wierusz-Kowalski, *Liturgika*, Warszawa 1956, s. 55; M. Zachara, *Msza święta. Liturgiczne ABC*, Warszawa 2006, s. 32.

⁵*Codex Sacramentorum vetus Romanae Ecclesiae a S. Leone Papa I confectus, primum prodit ex manuscripto libro numeralis notae XLI. ante mille annos conscripto, qui extat in Bibliotheca ejusdem amplissimi Capituli Veronensis*, w: G. Bianchini, *Anastasio Bibliothecarii de vitis Romanorum Pontificum*, Rzym 1735, t. 4., s. 12-57; A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 3., Płock 1905, s. 13.

⁶Kolejne wydania tego Kodeksu to m.in.: A. Muratori, *Sacramentarium Leonianum sive Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae a sancto Leone papa I, ut videtur confectus*, w: tenże, *Liturgia Romana Vetus*, t. 1., Wenecja 1748, s. 289-484; J. A. Assemani, *Sacramentarium Veronense, vulgo Leonianum*, w: tenże, *Codex liturgicus ecclesiae universae*, t. 6., Rzym 1754, s. 1-180; P. i G. Ballerini, *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae omnium vetustissimus, a millenario codice Capituli Veronensis editus, et Leoni Magno in vulgates adscriptus, non pauca continens, quae eundem Pontificem habent auctorem*, t. 2., Wenecja 1756; C. L. Feltoe, *Sacramentum Leonianum, with introduction, notes, and three photographs*, Cambridge 1896; L. C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin, *Sacramentarium Veronense (Cod. Od. Bibl. Cap. Veron. LXXXV [80], (Rerum Ecclesiasticarum Documenta, series maior 1)*, Rzym 1956.

wieku w Wiecznym Mieście jako pomoc dla miejscowych duszpasterzy. Nie stanowiły jednak zwartego zbioru. Redakcja kodeksu z Werony dokonana się w tym mieście w latach między rokiem 555, kiedy zmarł papież Wigiliusz, a rokiem 560, w którym Grzegorz Wielki rozpoczął swój pontyfikat. Ale ta redakcja była luźną kompilacją tekstów.

Układ treści i apologetyczne wstawki w prefacjach, zawierające wyrażenia czasem dalekie od chrześcijańskiego miłosierdzia, wskazują na kompilatora, który nie dokonał krytycznej oceny posiadanego materiału, ale połączył libelli, tworząc księgę. Kompilatorem, na podstawie analizy kryptograficznej kodeksu, mógł być Ursycyn z Werony (+ po 517), lektor tamtejszego Kościoła. Obecność kodeksu w Weronie potwierdził diakon Pacyfik, żyjący w pierwszej poł. IX wieku⁷.

Kodeks z Werony zawiera 30 formularzy mszalnych, zapisanych na 138 kartach pismem uncjalnym, czyli okrągłym, składającym się z samych tylko wielkich liter. Formularz mszalny stanowiła kolekta, modlitwa nad darami, prefacja, modlitwa po Komunii oraz modlitwa nad ludem; brak w nim modlitwy eucharystycznej. Przy pojedynczych modlitwach znajdują się dopisane na marginesie tzw. notae Tironianae, których obecność wskazuje, że rozproszone teksty oznaczone tą samą literą, stanowiły nowe formularze mszalne. Poszczególne litery pisma stenograficznego, systemu B, były stosowane przez mnichów irlandzkich osiadłych w północnej Italii, zwłaszcza w Bobbio, także w Weronie⁸.

Kodeks z Werony nie miał charakteru oficjalnego. Porządek świąt nie był w nim usystematyzowany. Brakuje w nim mszy ku czci świętych czczonych w Rzymie. Natomiast msza na uroczystość Zielonych Świąt została umieszczona pomiędzy formularzami mszy suchych dni letnich. Pod rubryką mszy ku czci św. Stefana, czczonego 3 sierpnia, znajdują się teksty na święto św. Szczepana, pierwszego męczennika, czczonego w okresie Bożego Narodzenia. Teksty wspólne i w różnych potrzebach zostały dość przypadkowo umieszczone w różnych miejscach. Niektóre formularze mszalne w lipcu mają wyraźnie charakter paschalny. Niekiedy msze wigilii zostały umieszczone po formularzu uroczystości, zamiast je poprzedzać. Kodeks zawiera nagłówki mszy, których formularzy brakuje⁹.

Analiza kodeksologiczna wykazała, że styl modlitw i prefacji tego zbioru odpowiada językowi papieża Leona I (440-461). Teksty mają wyraźny rys apologetyczny. Są wyrazem obrony ortodoksji wobec heretyckich tez patriarchy konstantynopolitańskiego Nestoriusza (+451), który głosił,

⁷ Zob. B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Pallottinum, Poznań 2006, s. 1435-1436.

⁸ A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 3, Płock 1905, s. 13.

⁹ B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Pallottinum, Poznań 1989, s. 69.

że w Chrystusie są dwie różne osoby, boska i ludzka, które są odrębnymi podmiotami połączonymi w jedność miłością, także Eutychesa (+454), archimandryty klasztoru w Konstantynopolu, twórcy monofizytyzmu, który uczył, że Chrystus ma naturę ludzką i boską, jednak nie istnieje w dwóch naturach. Natura boska Chrystusa wchłonęła jego naturę ludzką. Teksty zwalczają także błędy pelagiańskie o grzechu pierwotnym i łasce. Pelagiusz (+435), mnich z Brytanii, przekonywał, że natura ludzka jako stworzona przez Boga jest zdolna przezwyciężyć grzech i osiągnąć świętość¹⁰.

W tekstach kodeksu są obecne wzmianki o niektórych wydarzeniach historycznych, jak nawrócenie bądź wypędzenie z Rzymu manichejczyków, co miało miejsce w czasie pontyfikatu Leona, także najazd i spustoszenie Rzymu przez Hunów i Wandalów. Sekreta jednej z mszy lipcowych (nr 28) wspomina o możliwości przyjęcia Komunii wielkanocnej przez Rzymian wyzwolonych spod niewoli Ostrogotów. Cały kodeks nie jest jednak autorstwa papieża Leona. Korzeniami sięga czasów jego pontyfikatu, ale zawiera teksty wcześniejsze oraz kształtował się przez kolejne dziesięciolecia, zatem za papieża Gelazego I (492-496) oraz Wigiliusza (537-555), by osiągnąć ostateczny kształt w VII wieku¹¹.

Zbiór z Werony posiada pewne elementy ambrozjańskie, rawenniańskie, akwilijskie a nawet galijskie. Te ostatnie występują zwłaszcza w prefacji (nr 1250) z bożonarodzeniową klauzulą *hodie natus*. Natomiast formularze kilku mszy pro defunctis, które były wykorzystane w bazylice św. Wawrzyńca za Murami, powstały w związku z pogrzebem pochowanych tam papieży: Zozyma (+418), Sykstusa III (432-440), także Hilarego I (461-468). Kodeks zawiera również formularze mszalne na konsekrację biskupów rzymskich. Wiele modlitw zawiera sformułowania nawiązujące do znaczenia cesarstwa rzymskiego, a dołączone rubryki zostały ubogacone nawet pewnymi wskazówkami topograficznymi¹².

Wbrew logice Temporale modlitwa z lipca została umieszczona w dziale dotyczącym okresu wielkanocnego. Historia opisana w tej modlitwie nawiązuje do długotrwałego oblężenia Rzymu przez Ostrogotów za panowania Witigesy (+ 540). Zostało ono odparte w marcu roku 538. Wtedy Wielkanoc przypadała 4 kwietnia. Natomiast prefacja 6. mszy lipcowej

¹⁰ H. Pietras, *By nie milczeć o Bogu. Zarys teologii Ojców Kościoła*, Kraków 1991, s. 208, 213; K. Obrycki, *Koncepcja grzechu pierwotnego u Pelagiusza na podstawie jego komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian 5,12-21* w: *Grzech pierwotny*, H. Pietras (red.), Kraków 1999 WAM, s. 177-185.

¹¹ B. Nadolski, dz. cyt. s. 69.

¹² Np. *in cimiterio Priscillae; in cimiterio Jordanorum; in cimiterio Maximi, via Salaria; in cimiterio Praetextati, via Appia; in cimiterio Callisti, via Appia*, zob. J. W. Bogunowski, dz. cyt., s. 60.

(nr 446) podaje inne szczegóły tego obłożenia, mianowicie, że Rzymianie obserwowali z murów miast, jak grabieżcy żęli zboże z ich pól¹³.

Pod względem treści Veronensis zawiera formularze mszalne, składające się z oratio, secreta, praefatio i oratio super populum, na większość świąt roku. Temporale i Sanctorale są w nim ułożone chronologicznie według porządku miesięcy roku cywilnego przyjętego w kalendarzu juliańskim. Kodeks nie zachował się w całości. Zachowały się formularze począwszy od mszy ku czci św. Tyburcjusza i Waleriana, czczonych 14 kwietnia, aż do końca grudnia. Całość zbioru kończą formularze pięciu mszy *in jejunio mensis decimi* i błogosławieństwo wody chrzcielnej *Incipit benedictio fontes*. Dzieło obejmuje łącznie 30 formularzy, podzielonych na 43 sekcje. Niektóre z nich przeznaczone były na tę samą okoliczność. Jest 28 formularzy na uroczystość św. Piotra i Pawła, 25 na mszę z okazji rocznicy święceń biskupich, 14 formularzy na obchód św. Wawrzyńca, także 8 formularzy bożonarodzeniowych. Modlitwy kanonu mszalnego np. *Hanc igitur*, występują przygodnie w różnych wersjach i w różnych formularzach¹⁴.

2. Sakramentarz gelazjański

Sakramentarz gelazjański jest jednym z najstarszych znanych sakramentarzy Kościoła rzymskiego. Został zredagowany do codziennego użytku parafialnego. Nazwa gelazjański nawiązuje do osoby papieża Gelazego I (492-496). Jego patronat służył ochronie ortodoksyjności celebracji liturgicznych. Sakramentarz był formą wczesnośredniowiecznej apologetyki. Papież Gelazy jednak nie był autorem sakramentarza, chociaż niektóre modlitwy i prefacje pochodzą bezpośrednio od niego. Papież używał sakramentarza i go rozpropagował. Ale jego sakramentarz zawierał także teksty modlitewne jego poprzedników. Ich akceptacja do użytku liturgicznego była realizacją postanowień synodów, zwłaszcza afrykańskich z Kartaginy i Milew¹⁵.

Powstawały liczne odpisy tego sakramentarza, zarówno frankońskie. Był on bardzo popularny i powszechnie używany w Rzymie i całej Italii. Odpisy, pochodzące zwłaszcza z VIII i IX wieku, zawierają pewne elementy liturgii galijskiej, także późniejsze, zwłaszcza gregoriańskie, np. sakramen-

¹³ Por. A. J. Nowowiejski, dz. cyt., s. 16-17.

¹⁴ Zob. B. Nadolski, dz. cyt. s. 69.

¹⁵ Potwierdza to świadectwo Gennadiusza z Marsylii (zm. ok. 496): *fecit (Geladius) etiam tractatus diversos sacrarum scripturarum et sacramentorum* oraz J. Bianchiniego: *fecit et sacramentorum praefationes canto sermone*, także *Liber pontificalis: fecit etiam (Geladius) sacramentorum praefationes et orationes canto sermones*, również: *Gelasius Papa tam a se quam ab aliis compositas preces dicitur ordinasse*, zob. A. J. Nowowiejski, dz. cyt., s. 24.

tarz z Gellone. Większość formularzy stanowiących Gelasianum, pochodzi z Rzymu. Kopie sakramentarzy powstawały w Rawennie. Stare odpisy sakramentarzy gelazjańskich, zatem rękopisy z przełomu VII i VIII wieku, są określane jako *vetus*. Kopie młodsze zostały wykonane w VIII wieku¹⁶.

2.1. Sakramentarze gelazjańskie starsze

Najstarsze odpisy sakramentarza gelazjańskiego pochodzą z przełomu VII i VIII wieku. Zawierają jednak teksty liturgiczne znacznie wcześniejsze, bo z pięciu pierwszych wieków Kościoła¹⁷. Zbiór tekstów sporządził ok. 750 roku kopista żyjący w epoce Merowingów, a pochodzący z opactwa św. Dionizego pod Paryżem. Zbiór był pierwotnie własnością Potawiusza, senatora państwa frankońskiego. W XVII wieku został przekazany bibliotece królowej Krystyny Szwedzkiej (1626-1689). Ta zaś ofiarowała go Bibliotece Watykańskiej. Tam zbiór otrzymał sygnaturę Cod. Vat. Reg. Lat. 316. Tytuł oryginalny zbioru brzmi: *Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli*. Natomiast funkcjonujący od IX wieku tytuł *Sacramentarium gelasianum vetus* został nadany zbiorowi przez Walahfrida Strabo (808/809-849), opata klasztoru Reichenau, potwierdzony przez Jana Diakona z Rzymu (+ ok. 880)¹⁸.

Pierwsze wydanie Sakramentarza gelazjańskiego zostało przygotowane przez G.M. Tommasiego i ukazało się w 1680 roku. W końcu XIX wieku H.A. Wilson opracował wydanie poprawione i uwspółcześnione. Tę podręczną księgę, *Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae, ordinis anni circuli*, służącą celebransowi, zatem biskupowi lub prezbiterowi, do sprawowania *sacramenta* w ciągu roku kalendarzowego, w latach sześćdziesiątych XX stulecia opracował i wydał L.C. Mohlberg przy współpracy L. Eizenhoefera i P. Siffrina. Określenie sakramentarz nie oznacza *mszału* w rozumieniu księgi potrydenckiej. Zawiera bowiem tylko teksty dla celebransa - przewodniczącego zgromadzenia liturgicznego, zwłaszcza eucharystycznego¹⁹.

Kodeks liczy 245 kart. Jest podzielony na trzy księgi. Pierwsza posiada incipit: A + Ω, *In nomine Domini Jesu Christi Salvatoris. Incipit liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis circuli* (fol. 4). Księga pierwsza liczy 107 podtytułów i zawiera teksty formularzy mszalnych na poszczególne okresy roku liturgicznego. Mszał rzymski z 1970 roku nazywa tę część *Proprium de tempore*. Na początku księgi znajduje się formularz mszalny na wigilię Narodzenia Pańskiego, nie wspominając o adwencie, następnie

¹⁶ Por. J. Wierusz-Kowalski, dz. cyt., s. 56.

¹⁷ Zob. A. J. Nowowiejski, dz. cyt., s. 21-22.

¹⁸ PL 74, 1049-1242.

¹⁹ J. J. Janicki, *Sakramentarz gelazjański (Reginensis latinus 316) - zarys roli i znaczenia najstarszego mszału Kościoła*, Folia Historica Cracoviensia, Vol. 4-5, 1997-1998, s. 141.

jest msza w dzień Bożego Narodzenia - *In natale Domini in die* oraz święta oktawy tej uroczystości, mianowicie: święto św. Szczepana, św. Jana Apostoła i Świętych Młodzianków. Potem jest uroczystość o nazwie Theophania i niedziele Sedemdziesiąticy - Septuagesima, Sześćdziesiąticy - Sexagesima, oraz Pięćdziesiąticy - Quinquagesima, również niedziele i dni zwykłe Wielkiego Postu - Quadragesima.

Pośród tekstów na niedziele znajduje się obrzęd pokuty publicznej i pojednania penitentów - *Orationes et praeces super paenitentes. Ordo agentibus publicam paenitentiam* (nr 349-374). Są też teksty obrzędów święceń prezbiterów, diakonów i subdiakonów (nr 140-162), także skrutynia i obrzędy katechumenatu. Księga ma teksty liturgiczne na Triduum Sacrum i obrzędy chrztu w Wigilię Paschalną i w Wigilię Zesłania Ducha Świętego - *Sabbato Pentecosten celebrabis baptismum sicut in nocte Sanctae Paschae*, również teksty na uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego i Zesłania Ducha Świętego. W dalszej części pierwszej księgi Sakramentarza gelazjańskiego znajdują się teksty na tzw. Suche dni kwartalne: wiosenne - kwiecień, jesienne - wrzesień i zimowe - październik - *Denuntiatio ieiuniorum quarti, septimi et decimi mensis* (nr 652-682), obrzęd błogosławienia heretyków powracających do jedności Kościoła, teksty obrzędu poświęcenia kościoła, obrzędy święceń niższych: ostiariusza, akolity, lektora, egzorcysty, oraz modlitwy na konsekrację biskupa. Teksty konsekracji dziewic - *consecratio sacrae virginis* kończą pierwszą księgę Sakramentarza²⁰.

Druga księga rozpoczynała się: A + Ω, *Incipit Liber secundus orationes et praeces de nataliciis Sanctorum* i obejmuje 132 in folio oraz 85 podtytułów. Zawiera teksty modlitw na liturgiczne obchody ku czci Świętych. Obecnie ta część mszału nazywa się *Proprium de sanctis*, a stanowią ją *Msze własne o Świętych*. Sakramentarz podaje w tej księdze formularze głównie o męczennikach. Seria modlitw mszalnych ku czci świętych rozpoczyna się od święta św. Feliksa (+530), papieża męczennika, czczonego wtedy 14 stycznia, a kończy wspomnieniem świętego Tomasza, czczonego 29 grudnia. Są też teksty tzw. *Communia*, czyli *Mszy wspólnych*, o męczennikach (804 n.), o wszystkich Apostołach (nr 939-949), także o wszystkich Świętych (nr 1091-1119). W tej księdze są zamieszczone formularze mszalne na okres adwentu (nr 1120-11560, także teksty modlitw na *Dni kwartalne zimowe* - *Orationes et praeces mensis decimi* (nr 1157-1177). Księga kończy się informacją: *Explicit liber secundus de nataliciis sanctorum martyrum*²¹.

Księga trzecia, fol. 173, nosi tytuł: A + Ω, *Incipit Liber tercius orationes et praeces cum canone per dominicis diebus*. Jest zbiorem zawierającym głów-

²⁰ Tamże, s. 148- 149.

²¹ Tamże, s. 149.

nie teksty modlitw na msze niedzielne. Jest też tekst kanonu - *Incipit Canon actionis* z prefacją, chociaż nie ma embolizmu, konkretyzującego motyw dziękczynienia. Jest aklamacja *Sanctus*. Sakramentarz zamieszcza duży wybór modlitw po komunii - *post communionem* (nr 1261-1272), także modlitw benedykcyjnych, tzw. *benedictiones super populum* (nr 1273-1287), oraz modlitw codziennych mszy świętych (nr 1288-1312), także liczne msze wotywnie, w tym związane ze życiem zakonnym - *Missa in monasterio* (nr 1429-1442), czy zawarciem małżeństwa - *Actio nuptialis* (nr 1443). Są też teksty błogosławieństwa wdowy (nr 1471), błogosławieństwa wody do użytku w domu (nr 1535-1543), również modlitwy liturgii uświęcenia czasu, poranne i wieczorne - *orationes ad matutinas* i *orationes ad vesperum* (nr 1576-1594). Są też modlitwy przed i po jedzeniu - *orationes ante cibum*, *orationes post cibum* (nr 1595-1602). Trzecia księga sakramentarza zawiera również modlitwy za zmarłych i w czasie pogrzebu oraz formularze mszy za zmarłych celebrowanych w trzeci, siódmy i trzydziesty dzień po śmierci, również w rocznicę śmierci: *Missa in depositione defuncti tertii, septimi, XXXmi dierum vel annuaem* (nr 1607-1695). Jest formularz mszy wotywniej o zdrowie: *orationes ad missam pro salute vivorum* (nr 1696-1700) i modlitwy rozgrzeszenia: *Incipit ad paenitentiam dandam* (nr 1701-1704)²².

Sakramentarze gelazjańskie starsze były używane przez prezbiterów w kościołach tytularnych Rzymu. Z czasem do nich włączano elementy liturgii galijskiej. W liturgii wielkopiątkowej wybrzmiewała modlitwa za państwo: *Respice propitius ad Romanum sive Francorum imperium*, nr 407. Do *Communicantes* kanonu dołączono świętych, których kult nie był znany w Rzymie, mianowicie: Dionizego, Rustyka i Eleuteriusza. Ci byli czczeni w galijskim opactwie św. Dionizego.

2.2. Sakramentarze gelazjańskie młodsze

W połowie VIII wieku zdecydowano na dworze dynastii Merowingów, że w Galii będzie sprawowana liturgia na wzór liturgii rzymskiej. Ok. 750 roku w opactwie Flavigny w Burgundii, na polecenie Pepina Małego (714-768), do sakramentarzy używanych przez duchowieństwo frankońskie włączano pewne elementy liturgii rzymskiej. W Galii były już znane sakramentarze przywożone z Rzymu przez urzędników państwowych i pielgrzymów galijskich. W ten sposób powstał sakramentarz nazwany *Gelasianum saeculi VIII*. Był on też nazywany *Sacramentarium Romanum regis Pepini*, *Gelasianum Recentius* albo sakramentarz frankoński. Król Franków zaczął

²² Tamże, s. 150.

go upowszechniać na terenie całego swego królestwa. Jego dzieło kontynuował Karol Wielki²³.

Sakramentarz Pepina łączył w sobie treści gelazjańskie z poetyką typowo gregoriańską. W tym zbiorze były oracje mszalne: oratio, secreta, post-communio, także dwie oracje nad darami. Powstawały liczne jego rękopisy. Jednym z nich był kodeks Gellone z Meaux (790-800), używany w katedrze w Camrai, także sakramentarze z Angouême i Noyon. Pochodząca z VIII wieku kopia sakramentarza używana w opactwie Reichenau, a znajdującą się w bibliotece kantonu zurichskiego, obejmowała 337 stronic pergaminu, co stanowiło 198 stron rękopisu. Kodeks rozpoczynał się od rubryki *In vigilia in natali Domini ad horam nonam*, a kończył uwagę *Expliciunt benedictiones anni circuli, est numerus LXXII. Incipit liber secundus de extrema parte. Orationes ad matutinas*²⁴.

W Chur używano Codex Sangallensis, który jest przechowywany w bibliotece Saint Gallen pod numerem 348. Został spisany w VIII wieku jako 376-stronicowa książeczka niewielkiego formatu. Początek dokumentu stanowią dodatki, zawarte na stronach od 9 do 30. Tytuł odpisu brzmiał: *In nomine Sancte Trinitatis. Incipit Liber Sacramentorum (per) anni circulum Romane Ecclesie*. Na okładce tego zbioru dopisano w XV wieku tytuł *Collectarium vetustum*. Kodeks ten służył miejscowemu biskupowi Remigiuszowi. Jego imię zostało umieszczone w memento pro vivis (s. 386). Rękopis posiadał pięć modlitw, mianowicie: ad collectam, ad missa, super oblata, post communionem i super populum. Kodeks ten wszedł później w skład tzw. *amalgranu sacramentarium triplex*, czyli *mieszaniny* tekstów z sakramentarzy gelazjańskiego, gregoriańskiego i ambrozjańskiego. Jego rękopis, pochodzący z X wieku, jest przechowywany w Bibliotece Miejskiej w Zurychu jako Codex nr 43. W Italii na przełomie IX i X wieku korzystano z sakramentarza z Monza, natomiast ostatnim frankońskim sakramentarium gelazjańskim, powstałym ok. 975 roku, był Sacramentarium Fuldense saeculi X²⁵.

3. Sakramentarz gregoriański

Papież Grzegorz Wielki (590-604) korzystał z sakramentarza. Sakramentarz sygnowany jego imieniem stanowiły teksty wcześniej istniejące, które służyły podczas celebracji papieskich²⁶. Zawierał on formularze mszy stacyjnych sprawowanych przez papieża i został przygotowany na jego oso-

²³ Zob. P. Milcarek, *Historia Mszy. Przewodnik po dziejach liturgii rzymskiej*, b. r. m. w., s. 43.

²⁴ A. J. Nowowiejski, dz. cyt., s. 22.

²⁵ J. W. Boguniowski, dz. cyt., s. 76.

²⁶ Tamże, s. 77.

bisty użytek ok. 595 roku. Następnie był ubogaczony nowymi tekstami, a ok. 680 roku uzupełnił go anonimowy mnich związany z bazyliką św. Piotra. Uzupełnił o niedziele niestacyjne, zapożyczając teksty z Gelasianum vetus²⁷. Sakramentarz gregoriański miał wiele odpisów, m.in.: *Sacramentaria prae-Hadriana*, *Hadriana* i *redactionis Alcuini*²⁸.

3.1. Sakramentarz Hadriana

Do pierwszej grupy należy pochodzący z Monte Cassino palimpsest Codex 271 (348), także sakramentarz - Codex Paduense (47), skomponowany pod koniec VIII wieku, i Sacramentarium Rossianum (204), na którego marginesie zapisano modlitwy gregoriańskie²⁹.

Sakramentarz hadriański, darowany Karolowi Wielkiemu (768-814) przez papieża Hadriana I (772-795), posłużył do upowszechnienia w Galii liturgii rzymskiej. Sakramentarz *Hadrianum* różnił się od oryginału Grzegorza Wielkiego. Zawierał bowiem teksty wprowadzone za pontyfikatu papieża Hadriana. Sakramentarz rzymski, gregoriański, stanowił wzorzec liturgii, której obrzędy odznaczały się prostotą i jasnością, a formuły modlitewne zwięzłością, głębią teologiczną i wysokim poziomem literackim³⁰. Papież posłał Karolowi Wielkiemu odpis sakramentarza stacyjnego na przełomie roku 785 i 786. Uczynił to za pośrednictwem opata Jana z Rawenny, spełniając prośbę władcy. Księga została umieszczona w bibliotece królewskiej w Akwizgranie i służyła jako wzorzec dla sakramentarzy frankońskich.

Najstarszą kopią *Hadrianum* jest północnofrancuski Sakramentarz z Cambrai (159/164), sporządzony w 812 roku z polecenia biskupa Hildoarda (+ ok. 816)³¹. Odpis ten nosił tytuł: *In Nomine Domini, Incipit sacramentarium de circulo anni expositum a sancto Gregorio Papa Romano editum*. Składał się z 226 tytułów i numerów. Zawierał *Ordo Missae: qualiter missa Romana celebratur* (nr 1). Porządek celebracji eucharystycznej posiadał *Introit*, którego tekst uwzględniał charakter obchodu liturgicznego, także *Kyrie eleison* i hymn *Gloria*. Ten hymn mogli wykonywać biskupi w każdą niedzielę, prezbiterzy zaś jedynie na Wielkanoc. Opuszczano go we mszach poprzedzonych procesją pokutną ze śpiewem litanii. Ten sakramentarz zachował gregoriański schemat formularzy. Obejmował kolektę, czyli oratio, także oratio super oblata, w gelasianum zwaną sekreta, oraz ad complendum, w sakramentarzu gelazjańskim zwaną post communionem. Dni powszednie Wielkiego Postu

²⁷ Zob. P. Milcarek, dz. cyt., s. 42.

²⁸ B. Nadolski, dz. cyt., s. 70.

²⁹ J. Brinktrine, dz. cyt., s. 31.

³⁰ Zob. M. Zachara, dz. cyt., s. 39.

³¹ J. Wierusz-Kowalski, dz. cyt., s. 56.

posiadały ponadto *oratio super populum*, a w niektóre środy *oratio ad collectam*³².

Liturgia słowa rozpoczynała się czytaniem Listów Apostolskich, po których wykonywano graduał lub Alleluja, z wyjątkiem dni z procesją pokutną, i była proklamowana Ewangelia. Obrzęd przygotowania darów, zwany offertorium, kończył się *oratio super oblata*. Konkluzja modlitwy nad darami, wymawiana głośno, brzmiała: *Per omnia saecula saeculorum*. Następowała praefatio communis. Sakramentarz gregoriański miał 9 prefacji: trzy na Boże Narodzenie i po jednej na Objawienie Pańskie, Wielkanoc, Wniebowstąpienie Pańskie, uroczystość Zesłania Ducha Świętego, święto ku czci świętych Piotra i Pawła i świętego Andrzeja. Kanon w sakramentarzu hadrianum miał brzmienie gregoriańskie i rozpoczynał się od słów *Te igitur, clementissime Pater*. Brakowało w nim apologetycznego wyrażenia *et omnibus orthodoxis, atque catholicis et apostolicis fidei cultoribus*, które stało się dodatkiem późniejszym. Ze względów praktycznych tekst kanonu był umieszczany na bogato zdobionej tablicy, co przekształciło się w zwyczaj używania tablic ołtarzowych. Po anaforze następowała modlitwa *Pater noster* z embolizmem *Libera nos* i życzenie pokoju *Pax Domini*. Ordo kończyło się śpiewem *Agnus Dei* z zakończeniem *miserere nobis*³³.

Sakramentarz z Cambrai zawierał formularze mszalne święceń biskupich, prezbiteratu i diakonatu (II-IV). Temporale było ułożone według miesięcy, począwszy od grudnia, od wigilii Bożego Narodzenia i świąt tego okresu. Zostało uzupełnione *Sanctorale*, co wskazuje, że sakramentarz był ułożony na konkretny rok kalendarzowy. Wielki Czwartek posiadał formularz błogosławieństwa oleju katechumenów, zwanego olejem egzorcyzmu (LXXVIII). Wielki Piątek miał uroczystą modlitwę wiernych (LXXIX), a Wigilia Paschalna błogosławieństwo wody chrzcielnej (LXXXV).

W sakramentarzu znajdowały się także teksty mszalne na oktawę wielkanocną i niedziele okresu paschalnego (LXXXVIII), obrzędy *Litania maior* (25 IV, XCIX-C), również na uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego (CVIII), oraz Zesłania Ducha Świętego z wigilią i oktawą (CX-CXVIII). Były też formularze na różne święta maryjne i świętych: wigilię i święto Wniebowzięcia NMP (CXLVIII-CXLIX), święto Narodzenia NMP (8 IX, CLV), też na wigilię i święto św. Andrzeja (29-30 XI, CLXXXIIIn), oraz święto św. Łucji (13 XII, CLXXXVII) i formularze na niedziele adwentu, także formularz mszy poświęcenia kościoła (CXC).

Sakramentarz zawierał też modlitwy codzienne (CCII) oraz obrzęd błogosławienia wody chrzcielnej (CCVI), błogosławieństwa wody do po-

³² J. W. Boguniowski, dz. cyt., s. 78.

³³ Tamże, s. 79.

kropienia (CCVII), przyjęcie kandydata do stanu duchownego (CCXII) a także błogosławieństwo diakonis (CCXIV). Sakramentarz kończył się modlitwą konsekracyjną biskupa (CCXXVI)³⁴.

3.2. Redakcja sakramentarza przez Alkuina

Sakramentarze gregoriańskie przepracował mnich benedyktyński Alkuin (730-804), a uzupełnił Benedykt z Aniane (747-821). Alkuin, nadworny liturgista Karola Wielkiego, poddał krytycznej analizie sakramentarz papieża Hadriana. Poprawił go także pod względem stylistycznym. Alkuin jest autorem *sformułowań et omnibus orthodoxis [...] oraz pro quibus tibi offerimus* w kanonie i formuły błogosławieństwa paschału. To on dodał czytania w Wigilię Wielkanocną. Dołączył dwa suplementy ze względu na potrzeby frankońskich liturgii parafialnych. Pierwszy z nich rozpoczynał się od słów *Hucusque praecedens sacramentorum libellus* i zawierał formularze niedzielne i wotywny z sakramentarzy galijskich i gelazjańskich. Drugi suplement, poprzedzony wstępem *Haec studiose prescripta* zawierał prefacje ad libitum, niektóre benedykcje oraz nieznane dotychczas w Gregorianum obrzędy święceń niższych. Sakramentarz w tej wersji to przede wszystkim *Codex Ottobonianus* (313), pochodzący z poł. IX wieku, a sporządzony w skrytorioium kapituły katedralnej w Paryżu³⁵.

Proces akomodacji obrzędowości rzymskiej z obchodami miejscowymi zaowocował wprowadzeniem do wspólnego sakramentarza wspomnień świętych frankijskich, jak: Dionizego paryskiego, Ireneusza z Lyonu, Leonarda z Limoges, Legeza z Autun, a także nieznane dotąd w Rzymie święta: Ofiarowania Pańskiego, Środy Popielcowej, Niedzieli Palmowej i Dni Krzyżowych. Tak zmodyfikowany sakramentarz dotarł do Wiecznego Miasta w X wieku. Powoli zastępował dotychczasowe księgi miejscowe, używane od czasów Hadriana. Zmiany zaś dotyczyły obrzędów we mszy katechumenów, oraz ofertorium i obrzędów komunijnych wiernych, także gestów i śpiewów. Kanon pozostał bez zmian³⁶. Liturgia sakramentarza pod redak-

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, s. 80.

³⁶ W VII wieku, wg *Ordo Romanus I i Sakramentarza gregoriańskiego*, celebrację mszalną poprzedzało wyjście procesyjne do ołtarza z towarzyszącym śpiewem psalmu z antyfoną, dostosowaną do obchodu liturgicznego. Następnie wybrzmiewały: *Kyrie eleison*, *Gloria in excelsis Deo*, gdy mszy przewodniczył biskup, oracja dnia, dwa czytania: lekcja i Ewangelia, śpiew graduau i „Alleluja”, które wykonywał kantor, homilia, przygotowanie darów ofiarnych, której towarzyszył śpiew antyfony i psalmu, modlitwa nad darami; dialog prefacyjny, prefacja, Święty, Kanon Rzymski, *Pater noster* ze wstępem i embolizm, łamanie postaci chleba, z towarzyszącym śpiewem *Angus Dei*, procesja komunijna, ze śpiewem psalmu (np. 33), zob. T. Sinka, *Zarys liturgiki*, Kraków 2006, s. 185-186.

cją Alkuina zawierała elementy rzymskie, ale też elementy obrzędowości gallijskiej, frankońskiej a nawet germańskiej. Ten typ mszy został w stosunkowo krótkim czasie, bo już do roku 1000, rozpropagowany niemal w całej Europie. Kolejne fazy jego ewolucji zmierzały do powstania mszału, chociaż niektórzy badacze nazywają sakramentarz gelazjański najstarszym mszałem Kościoła Rzymu³⁷.

Zewnętrznym wyrazem szacunku dla sakramentarzy było ich ilustrowanie. Ta praktyka kształtowała się od IX do XIV wieku. Szczególnie dbano o ilustrację strony oddzielającej aklamację Święty od tekstu wielkiej modlitwy eucharystycznej – kanonu, rozpoczynającego się słowami: *Te igitur*. Ilustracja tej strony często przedstawiała Chrystusa z mandorłą, tronującego na kuli ziemskiej. Otaczali Go czterej ewangeliści, oznaczeni symbolami, i 24 starców z Apokalipsy. Chrystus trzymał w rękach dwie zasady życia Nowego Przymierza, mianowicie w prawej ręce miał Hostię, a w lewej Ewangelię. Było to wskazanie, że Chrystus jest realnie obecny w Kościele w swoim słowie i sakramencie³⁸.

Zakończenie

Rozwój obrzędowości liturgicznej, zwłaszcza eucharystycznej, miał na celu przybliżanie kolejnym pokoleniom wyznawców Chrystusa istoty Jego misterium paschalnego. Obrzędy stanowiły także pomoc dla uczestników liturgii do wchodzenia przez wiarę w to misterium. Jego szczytem było osobiste i osobowe spotkanie ze zmartwychwstałym Chrystusem w komunii sakramentalnej. Bardzo ważną rolę w tym procesie odgrywały teksty liturgiczne. Od wczesnego średniowiecza powstawały sakramentarze. Były to zbiory modlitw do użytku celebransów Eucharystii oraz innych czynności liturgicznych. Stanowią one bardzo ważne źródło wiedzy liturgicznej. Są też wymownym świadectwem wiary uczestników celebracji liturgicznych w rzeczywistą obecność Chrystusa w tychże świętych czynnościach. Kościół bowiem wyraża swoją wiarę w liturgicznych celebracjach.

Summary

The Sacramentary as a liturgical book

The development of liturgical, especially Eucharistic rites, was supposed to explain to the believers of Christ the essence of His Paschal Mystery. The rites were also helpful to the participants of the liturgy in entering

³⁷ Por. J. J. Janicki, dz. cyt., s. 151.

³⁸ E. Kapellari, *Święte znaki w liturgii i codzienności*, Kraków 2002, s. 84; por. B. Nadolski, *Wprowadzenie do liturgii*, Kraków 2004, s. 349-350.

through their faith into the mystery. Its most important point was a private and personal meeting with resurrected Christ in a sacramental communion. Liturgical texts were of great importance in this process. Sacramentaries were created from the early Middle Ages. They were collections of prayers for celebrants of Eucharist and other liturgical rites. They are a very important source of liturgical knowledge. They are also a significant testimony of faith of participants of liturgical rites in a real presence of Christ in these rites. The Church expresses Its faith in liturgical rites.

Bibliografia

Assemani, J. A. (1754). *Sacramentarium Veronense, vulgo Leonianum* (1754). W: J. Assemani (red.), *Codex liturgicus ecclesiae universae*. (1-180). Rzym.

Ballerini, P.G. (1756). *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae omnium vetustissimus, a millenario codice Capituli Veronensis editus, et Leoni Magno in vulgates adscriptus, non pauca continens, quae eundem Pontificem habent auctorem*. T. 2. Wenecja.

Boguniowski, J. W. (2001). *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*. Kraków: Unum.

Feltoe, C. L. (1896). *Sacramentum Leonianum, with introduction, notes, and three photographs*, Cambridge.

Janicki, J. J. (1997-1998). *Sakramentarz gelazjański (Reginensis latinus 316) - zarys roli i znaczenia najstarszego mszału Kościoła*. „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. 4-5, 139 -151.

Kapellari, E. (2002). *Święte znaki w liturgii i codzienności*. Kraków.

Mohlberg, L. C, Eizenhöfer, Siffrin, L.P. (1956). *Sacramentarium Veronense (Cod. Od. Bibl. Cap. Veron. LXXXV [80], (Rerum Ecclesiasticarum Documenta, series maior 1)*, Rzym.

Muratori, A. (1748). *Sacramentarium Leonianum sive Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae a sancto Leone papa I, ut videtur confectus*. W: A. Muratori (red.), *Liturgia Romana Vetus* (289-484). Wenecja.

Nadolski, B. (1989). *Liturgika, t. 1, Liturgika fundamentalna*. Poznań: Pallottinum.

Nadolski, B. (2004). *Wprowadzenie do liturgii*. Kraków: WAM.

Nadolski, B. (2006). *Leksykon liturgii*. Poznań: Pallottinum.

Nowowiejski, A. J. (1905). *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*. Płock.

Obrycki, K. (1999). *Koncepcja grzechu pierworodnego u Pelagiusza na podstawie jego komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian 5,12-2*. W: H. Pietras (red.), *Grzech pierworodny*. Kraków: WAM.

Pietras, H. (1991). *By nie milczeć o Bogu. Zarys teologii Ojców Kościoła*. Kraków: Maszachaba.

Sinka, T. (2006). *Zarys liturgiki*. Kraków: Instytut Wydawniczy Księży Misjonarzy.

Sobeczko, H.J. (2013). *Dzieje Mszału rzymskiego i jego adaptacje diecezjalne i zakonne. (I-XI)*. W: R. Pośpiech (red.), *Mszał Jagiellonów z Jasnej Góry*. Opole-Częstochowa: Wydaw. Wydział Teologiczny UO, Paulinianum.

Wierusz-Kowalski, J. (1956). *Liturgika*, Warszawa: Pax.

Zachara, M. *Msza święta. Liturgiczne ABC*, Warszawa; Wydawnictwo Księży Marianów.